

20. század

Falusi Norbert

Két nemzet határán

Erdélyi magyar nemzetépítők
az európai nagy változásban (1900–1925)

Kriterion

20. század

Ez a könyv arra vállalkozik, hogy száz év távlatából Erdély kezdeményező politikai szereplői révén – beszédek, publicisztikák, programok, nyílt levelek, szervezetek, könyvek segítségével – felvillantsa és érthetőbbé tegye a 20. század elejének magyar dilemmáit, amelyek valójában országos szintűek voltak, és hatványozottan csapódtak le Erdélyben. Nézőpontváltást kínálunk: fontos tisztában lennünk azzal az eltérő helyzettel, hogy míg a mai szemlélő a végkifejlet felől tekint a múlt eseménysoraira, addig a politikus és vele gondolkodó cselekvése és döntése nyitott végű, előre nem látható eredményt fog produkálni.

Falusi Norbert • Între două națiuni
Editura Kriterion • 2020

9 789732 161237 8

FALUSI NORBERT

Két nemzet határán

*Erdélyi magyar nemzetépítők az európai nagy változásban
(1900–1925)*

Erdélyi Múzeum-Egyesület • Kriterion Könyvkiadó
Kolozsvár

1. ELŐSZÓ

A mai kor szemlélője a végkifejlet távlatából, korának közösségi narratíváiba ágyazva, olykor az összefüggésekből kiszakítva beszéli el a múltat. Az adott kor gazdasági, szociális, kulturális feszültségei által meghatározott politikai napirendeket értelmez, utólagos magyarázatokkal látva el a történeteket. Politikai küzdelmekről lesz szó ebben a könyvben, de nem az „üdv történeti”, a konzervativizmus, a szocializmus- vagy a liberalizmuseszmék nézőpontjaiból, hanem a politikai küzdelmet alakító személyek saját történeteinek és elfoglalt politikai pozícióikon keresztül. A különböző politikai konfliktusok cselekvésre, szervezetek létrehozására, egy addig nem létező politikai közösség megeremtésére készítette az emberek egy csoportját, akiket a politikai cselekvés fő kérdése, a *mi a teendő?* foglalkoztatott. A ma szemlélője az egyes eszmeáramlatok fogalmazványain keresztül nehézkesen értheti meg a korszak fogékonyságát az egymással versengő szellemi-politikai mozgalmak, az új tudományos és művészeti irányzatok, valamint a kibontakozó eszmék és ideológiák iránt. Homályba vész a Nagy Háború¹ kitörésének lelkes fogadtatása éppúgy, mint az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának sokféle elbeszélése. Az érintett személyek megszólaltatásával, a felszín alatti rétegek megoldatlan problémáinak szemléltetésével könnyebben értelmezhető a korszak sokszínű és bonyolult valósága. Az eszméknek megvan a maguk fontos politikai szerepe, hatással vannak a cselekvő politikusokra és a politizáló közvéleményre, de a politikai döntéseket, a közösség számára megfogalmazott jövőképeket döntő mértékben az adott kontextus és a körülmények realitása határozza meg, s ezek mentén alakulnak ki a politikai közösség cselekvési programjai. Hanák Péter az osztrák–magyar dualizmus válságát a világtörténelmi folyamatokba ágyazó összegző munkájában a következőképpen írja le: „A világháború előtti negyedszázad korforduló az emberiség egyetemes történetében is. [...] Az imperializmus ellentétét halmazza s a vele járó civilizációs alkalmazkodási válság folyamatai közvetlenül is, átgyűrűző eszmei hatásukban is erősen befolyásolták azokat a feltételeket, amelyek között a kettős Monarchia megoldatlan problémái újból napirendre kerültek.”² A 20. század első felének szakadatlanul változó valóságában mélyreható válságok rázták meg azokat az államokat is, amelyek mintát szolgáltatottak Magyarországnak a 19. században, s azokat is, amelyek újonnan alakultak. A liberalizmus 19. századi nagy kora, vele együtt a dualizmus korának reményt keltő dinamizmusa, a „boldog békeidők” megtört. A liberális

1 Már 1916-ban elnyerte ezt a megnevezést az 1914 és 1918 között zajló háború.

2 Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Budapest, 1978. 43–51.

világrend 19. században kialakult, a politikai gondolkodásban kánonként rögzült formája elvesztette orientációs erejét az Egyesült Államoktól kezdve Magyarországon át Oroszorszáig. Mindenhol megnövekedett a liberalizmus „bal-” és „jobboldali” alter natívait, illetve a liberalizmus megújításának lehetőségét kereső politikai erők mögött csoportosuló tábor. Schlett István a 20. századot meghatározó válságos politika átalakulást így jellemzi: „A rövid XX. század politikatörténetét alapvetően az új világ rend kialakításáért folytatott politikai-ideológiai harc határozta meg, élesen megmutatva, hogy a liberális paradigma – addigi történetében immár második alkalommal – súlyos válságba jutott. [...] A liberalizmus európai reneszánsza új képleteket eredményezett, amelyeknek kialakításában – a történelem iróniáját bizonyítva – döntő szerepet játszottak az új, genezisüket tekintve antiliberális, ám a folyamatban az arcukat jelentősen megváltoztató erők.”³

A világháború előtti negyedszázad általános jellemzője, hogy ekkorra tehető nemzeti mozgalmak látványos megerősödése, illetve a kapitalista gazdaság szerkezet irányába történő átalakulás. A *nemzetiség*, a *társadalom* és a *politikum* kategóriái sajátos fúzióra léptek, ami idegen korábbi koroktól.⁴ A 19. század derekának közepén európai forradalmak a megoldás felé vitték a magyarokat, a németek és az olaszok nemzeti problémáit, míg más népeké – román, cseh stb. – megoldatlan maradt. A századfordulótól fokozatosan a térség négy nagy birodalom – török, osztrák–magyar, cárosz, német – uralma alá tartozó alávetett népek szenvedéllyel teli nemzeti mozgalmak célja a függetlenség kivívása volt, hogy szuverén államot alapíthassanak. A történelmi Erdélyben a piaci viszonyok szélesebb körű kibontakozása a Monarchia más területeihez képest később indult el, egy viszonylag kedvezőtlen helyzetű régióban, ahol a közlekedési és piaci infrastruktúra hiányosságai, a városi népesség alacsonyabb aránya, a magas írástudatlanság válaszokat igényelt.⁵ A kialakuló etnikai rétegződést egyrészt a korábbi korszak öröksége befolyásolta, egyebek mellett az, hogy Erdély rendi társadalmában a magyar, székely, szász és román nemzetiségek milyen pozíciókat foglaltak el. Másrészt pedig jelentős hatással volt rá az a tény, hogy a modernizációs folyamat a magyar nemzetállamon belül játszódott le, ahol a magyar uralmi érdekek szembekerültek a nemzetiségi mozgalmakkal.⁶

Húsz-harminc év történelmi távlatokban látszólag jelentéktelen idő, de a huszadik század első két évtizede a szereplők által sem sejtett és elképzelhetőnek is alig tartott hosszú távú változásokat hozott. A megjelölt történelmi problémák, mint a nemzetiség, az agrár vagy a választójogi kérdések tükrében a mai szemlélő általánosabb kérdések végiggondolhat, mindenekelőtt a regionalizmus problémáját és a nemzetépítő elit

3 Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon* 3. Budapest, 2018. 10–13.

4 Gyáni Gábor: *A nemzeti történetírás válaszútján*. Limes, 2012. 25. évf. 4. szám, I. kötet, 5.

5 Erdélyen 1918-ig a történelmi Erdélyt (a Király-hágóig), az ezt követő szövegösszefüggésben Magyarországtól 1920-ban Romániához csatolt területeket értem.

6 Kiss Tamás: *Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához*. I. Pro Minoritae 2010. nyár, 9.

által megfogalmazott társadalompolitikai javaslatokat. Magyarországon a századfordulótól megélenkültek a politikai és kulturális decentralizációs törekvések. A Budapest-központú intézményrendszerrel szemben pezsgés indult néhány hagyományos vidéki centrumvárosban, így Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Pozsonyban, Komáromban, Kassán, Debrecenben, sőt új kulturális és politikai központok is létrejöttek, például a gyorsan polgárosodó Nagyváradon vagy éppen Temesváron, ahol négy kultúra, a magyar, a német, a szerb és a román találkozott.⁷ Az erdélyi régióban egy olyan többszintű helyzet alakult ki a 20. század első negyedszázadában, amelyen belül az első világháború elvágta a Budapestről vezényelt modernizációs kibontakozást, miközben a nemzetiségi nacionalista mozgalmak a háború hatására megerősödtek önálló állami politikai törekvéseikben. A korábbi állami struktúrát egy új uralmi struktúra váltotta fel a Monarchia felbomlása következtében, s ez az átalakuló folyamat jelentős hatást gyakorolt a társadalom különböző rétegeiben, és azokban a szereplőkben, akik lokálisan, regionálisan és országosan is igyekeztek alakítani az erdélyi politikai világot.

Az érintettek cselekvését az 1910-es években nemzetközi és hazai szempontból is kiemelhető események befolyásolták. Ezek voltak az olasz–török (1911), illetve a balkáni háborúk (1912–1913), amelyek az európai két nagy hatalmi tömb konfliktusát tovább élezték. Ez utóbbi háború nemcsak az Oszmán Birodalmat, de a hatását tekintve Oroszország és a Monarchia kapcsolatát is negatívan érintette. A balkáni kérdés a délkelet-európai nemzeti átrendeződéssel volt kapcsolatos. A viszály tovább mélyítette az európai nagyhatalmi ellentéteket, amely elvezetett az első világháborúhoz.⁸ Magyarországon az 1910. évi választásokon megbukott a koalíciós kormány, és megnyílt az évekig elhúzódó belpolitikai válság leküzdésének elvi lehetősége a Nemzeti Munkapártot vezető gróf Tisza István előtt. Tisza a magyar államérdek biztosításának szándékával 1910-től – 1904-et követően ismét – megpróbálta paktumpolitikával átalakítani a nemzetiségi politika eszközrendszerét, s javítani Ausztria–Magyarország szomszédságpolitikáján Románia irányában. Tisza az 1910. évi választási kampányában elmondott nagyváradi beszédében állást foglalt a román–magyar megegyezés fontossága mellett, ahol megemlítette, hogy a román nemzeti mozgalom vezetőivel javasolt megállapodni, s ha ez nem lehetséges, az egyházi vezetőknek kell megteremteni a közeledés feltételeit. Tisza tárgyalásai nem értek el eredményt, és különben is sokféle akadályba ütköztek. Tiszát a kor baloldali tábora mellett a magyar konzervatív nacionalisták is élesen támadták, hazaárulással vádolták, de a bukaresti politikának sem volt alaptörekvése, hogy az erdélyi románok és a magyar kormány között valódi megállapodás szülessen. 1910 őszén a Román Nemzeti Párt huszonhárom pontos me-

7 Pomogáts Béla: *A magyar irodalom köztársasága. Irodalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2014. 31.; Borsi-Kálmán Béla: *A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén*. I–II. rész. Pro Minoritate, 2000. ősz–tél, 170–205., illetve 2001. tavasz, 158–199.

8 Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. Budapest, 1997. 219–229.

morandumban foglalta össze politikai, gazdasági és kulturális igényeit, de ezt Tisza István pártvezér és gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök elfogadhatatlannak tartotta.⁹ Az erősödő román nemzetiségi mozgalom fenyegetőleg hatott az egységes magyar nemzetkonceptióra. Az erdélyi magyar szellemi és politikai elit félelmeit ez felerősítette, és társadalmi befolyásának megtartása érdekében aktív politikai harcokba indított. Politikai magatartásukban az újszerűséget az jelentette, hogy bizonyos mértékben túlléptek a hagyományos parlamenti, illetve vármegyei politikai kereteken. Társadalmi mozgalmat indítottak, lokálisan és regionálisan egyaránt részt kívántak venni a mindennapokban, az erdélyi kérdést egyféle önvédelmi stratégiává politizálták át, illetve kívülről és alulról támadták a kormányzó párt által működtetett közigazgatási rendszert és azok képviselőit, leginkább Tisza Istvánt. A Monarchián belül a háború, illetve az 1916-os román betörés érdemben befolyásolta a nemzetiségi mozgalmak radikalizmusát, amely szeparatizmushoz vezetett. Erdélyben az 1916-os román betörés pusztítását a háború végéig nem sikerült helyreállítani, ami negatív hatással volt a mindennapok mellett a gazdasági és a közigazgatási életre is. A magyar belpolitikában hatalmi vákuum alakult ki, amikor Tisza István 1917 tavaszán lemondott. 1918 novembere és 1920 márciusa között a román hadsereg mint antanthaderi megszállás alatt tartotta Magyarország jelentős területeit, s mindeközben megkezdődött a román államberendezkedés kiépítése Erdélyben.

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását követően a romániai magyarság két világháború közti helyzetét meghatározó kulcskérdés az volt, hogy miközben a románok Erdélyben megszerezték a politikai és közigazgatási hatalmat, addig a régi társadalmi, gazdasági, kulturális életében az ott élő kisebbségek, a németek és a zsidók mellett a magyarok megőrizték domináns szerepüket. A változások kapcsán a következő kérdésekre kellett választ találnia az erdélyi magyar politikai közösségnek a Nagy Háborút követően: hogyan alakultak át a személyes értékek és a közösségi eszmék, milyen irányú változások következtek be az intézményekben, az oktatásban, a közigazgatásban és az érdekvédelmi szervezetek és felekezetek terén, illetve miként változott az önkép – *kik vagyunk?* – és a helyzettudat – *hol vagyunk a társadalomban?*

A mai szemlélő mindezek nyomán joggal teszi fel a kérdést: pontosan mi is történt száz évvel ezelőtt, és magyar szemszögből milyen következtetéseket vonhatunk le a nagy átalakulásból, amikor a válság megoldását célzó politikai erő programjai és politikai pozíciói sem a status quo (a kettős Monarchia védelmét célzó programok), sem a rendszer részleges, illetve alapvető átalakítására törekvő forradalmak nem vezettek el a kívánt eredményhez. A nagy átalakulás radikálisan átformálta a térség politikai rendszerét, s lényegesen megváltoztak azok a keretek, amelyekben 1918 előtt a poli-

⁹ A román emlékiratba belefoglalták többek között a választójog kibővítését, ötven román választókörzet kialakítását, a román nyelv hatósági használatát, három új román püspökség felállítását, az Apponyi-törvény revízióját. Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. Harmadik kötet, 1830-tól napjainkig. Budapest, 1986. 1679–1688.

kai tevékenység zajlott. Mindeközben kérdéssé vált az a világmagyarázat, amelyre addig a társadalmi, gazdasági és politikai rendszer, a „nagyállamiság” és nemzeti szuverenitás sajátos összekapcsolódását létrehozó dualizmus épült. Tudjuk, a háború lezárulta sem hozta el a megbékélést sem a nemzetközi kapcsolatok terén, sem az egyes országokon belül. A korábbi ígéretek – az igazságos béke, a társadalmi fejlődést ígérő demokratizálás és gazdasági kiegyenlítődés – nem teljesültek. Ellenkezőleg, beköszöntött a szélsőségek kora, amikor érvényét veszítette a haladásba, a tudás növekedésébe és együttműködésbe vetett hit, a fékek és ellensúlyok rendszere, az egyének és kisebbségek jogait védő jogállam, a természetjogi vagy észjogi alapokra épülő emberi cselekedetek és az elképzelés, hogy az egyéni érdek megfeleltethető a nemzeti közösség érdekeinek, a nemzeti érdek pedig az emberiség érdekeinek – és fordítva.¹⁰

Ez a könyv arra vállalkozik, hogy száz év távlatából Erdély példáján keresztül releváns cselekvő szereplőkön át – beszédek, publicisztikák, programok, nyílt levelek, szervezetek, könyvek segítségével – felvillantsa, és érthetőbbé tegye azokat a korabeli dilemmákat, amelyek valójában országos szintűek voltak, és hatványozottan csapódtak le Erdélyben. Nem terjedhet ki ez a könyv a holnap kérdéseire, mert a történetíró szerepe a múlt „búvárlása”, míg a jövőkép megfogalmazása a politikus és az általa képviselt közösség tagjainak feladata. Ezért is fontos tisztában lennünk azzal az eltérő helyzettel, hogy míg a mai szemlélő a végkifejlet felől tekint a múlt eseménysoraira, addig a politikus és vele gondolkodó cselekvése és döntése nyitott végű, előre nem látható eredményt fog produkálni.

¹⁰ Schlett: *A politikai gondolkodás története...* 3. 2018. 445–450.

TARTALOM

1. ELŐSZÓ.....	5
2. BIRTOKPOLITIKA, VÁLASZTÓJOG, NEMZETISÉGI KÉRDÉS ERDÉLY REGIONÁLIS NÉZŐPONTJÁBÓL.....	10
2.1. Kik a regionális nemzetépítők?.....	10
2.1.1. Erdélyi magyar nemzetépítők: kulturális és politikai törekvések.....	14
2.2. A birtokpolitikai kérdés.....	16
2.3. A választójogi kérdés.....	25
2.4. A modern román nemzet és Tisza István román paktumtárgyalásai.....	33
2.4.1. Viták és közös pontok a nemzetiségi kérdésben a Nagy Háború előtt..	41
2.5. 1916 – A fordulat éve.....	50
3. AZ ERDÉLYI SZÖVETSÉG 1913–1918 – ERDÉLY MAGYAR ÖNVÉDELME ..	61
3.1. Előzmények, alakuló ülés, politikai fogadtatás.....	61
3.2. Az Erdélyi Szövetség programja, Marosvásárhely, 1914.....	66
3.2.1. A Nemzeti Népszövetség: az Erdélyi Szövetség országos keze.....	71
3.3. 1917 – nemzetépítők, ellenzékiek és forradalmárok a választójogért.....	74
3.4. Az Erdélyi Szövetség „magyar terve”.....	83
3.5. Az Erdélyi Szövetség funkciói és tagjainak eltérő szerepfelfogása.....	89
4. ERDÉLYI SZEMMEL NEMZETRŐL, NEMZETISÉGEKRŐL ÉS ERDÉLY JÖVŐJÉRŐL A NAGY ÁTALAKULÁSBAN.....	93
4.1. Bethlen István, Erdély vezető politikusa.....	93
4.2. Jancsó Benedek, a szakértő és kultúrpolitikus.....	97
4.3. Az Erdélyi Szövetség tudós hármasa: Apáthy István, Pósta Béla és Kenéz Béla.....	101
4.3.1. Apáthy István: eugenetika és állami politika a nemzetépítés szolgálatában.....	101
4.3.2. Pósta Béla: „A magyar a turáni népekhez tartozik”.....	109
4.3.3. Kenéz Béla: „a nép és a föld harmóniájának megteremtése”.....	111
4.4. Réz Mihály: „A nép nem demokrata”.....	115
4.4.1. Politikai gondolkodók vitában: Réz Mihály és Jászi Oszkár.....	118
4.5. Jakabffy Elemér: „e nemzet mint konszolidált egységes magyar állam, uralkodójával teljes egyetértésben”.....	120

4.6. Pál Gábor: „Erdély mostohája Magyarországnak”	125
4.7. Gyárfás Elemér: érdekközösség, regionális szembenállás, egységes magyar állam	129
4.8. Paál Árpád: „egyetemes ragaszkodás az ősoktól öröklött szabadsághoz”	132
4.8.1. A Székely Köztársaság alternatívája	135

ÁTALAKULÓ HATÁRHELYZETEK: HATALOMÁTVÉTEL – ELLENÁLLÁS; SZEMBENÉZÉS – KISEBBSÉGI ÚTKERESÉS	137
5.1. Nemzeti tanácsok, eltérő szándékokkal	137
5.2. Erdély katonai megszállása és a kolozsvári magyar nemzetgyűlés	142
5.3. A magyar impérium megszűnése	150
5.3.1. Tisztviselői ellenállás és munkássztrájk	155
5.4. A magyar intézményi szerkezet: egyház, nyilvánosság, egyesületek	159
5.5. Kezdeti útkeresés	171
5.5.1. A passzivisták és aktivisták konfliktusának feloldása: lojalisták és önjáró progresszívek	180
5.5.2. A háborús veszteséggel való szembenézés az új politika kialakításához	184
5.6. Az erdélyi magyar önazonosság a húszas évek első felében	187
5.6.1. Bernády György: Budapest és Bukarest között	188
5.6.2. „Itt a tordai országgyűlés levegője él”: regionalitás az összetartozásban	190
5.6.3. Új politikai és társadalmi kategória: nemzeti kisebbség	196
5.6.4. A Keleti Újság szerepe a kisebbségi társadalom építésének tudatosításában	202
5.6.5. A Kiáltó Szó és a Magyar Szövetség	203
5.7. Magyarság és zsidóság útválasztása	205

INTÉZMÉNY- ÉS PROGRAMTÖRTÉNET, 1920–1922: A MAGYAR SZÖVETSÉG, AZ ERDÉLYI NÉPPÁRT, A MAGYAR NEMZETI PÁRT ÉS A FÜZIO	213
6.1. A Magyar Szövetség előkészítése és a magyar püspökök eskütétele	214
6.2. Grandpierre Emil magyar nemzeti autonómiaterve	218
6.3. A „politikai-kulturális közösség” igénye: magyarság, zsidóság, munkásság	221
6.4. A Magyar Szövetség vidéki megindítása	225
6.4.1. A Magyar Szövetség alakuló nagygyűlése, Kolozsvár, 1921. július 6.	233
6.4.2. Vidéki építkezés, a Központi Népiroda felállítása és a Szövetség első memoranduma	236

6.5. Az Erdélyi Néppárt megalakítása és hatása a két magyar politikai csoport viszonyában	242
6.6. A Magyar Szövetség működésének első felfüggesztése 1921 őszén.....	248
6.6.1. Értelmezési viták a Magyar Szövetségről, a politikai egységről és a pártalakításról	252
6.6.2. Diplomáciai jelentések a budapesti kormány részére.....	254
6.7. Részvétel az 1922. évi választásokon és a Magyar Nemzeti Párt megalakítása	258
6.7.1. A Magyar Nemzeti Párt – két pártban a magyarság.....	264
6.7.2. A progresszív Keleti Újság és a Napkelet magyarországi recepciója ...	267
6.8. „Vidéki kiskirályok” a politikában: a Magyar Szövetség második felfüggesztése.....	273
6.9. A Magyar Szövetség politikai „örököse”, a Magyar Nemzeti Párt. A fúzió útján.....	276
6.9.1. Az utolsó felvonás: politikamentes Magyar Szövetség?.....	280
6.9.2. A Magyar Nemzeti Párt: az alkotmányreform vitája és részvétel a koronázáson	283
6.10. A magyar pártok egyesülése: az Országos Magyar Párt és a politikai integráció keresése	285
6.10.1. Paktumtól paktumig.....	292
7. ÖSSZEGZÉS. FOLYTONOSSÁG ÉS ÚJ POLITIKÁK.....	298
A kötet szerzője köszönetet mond	302
ERDÉLYI MAGYAR KRONOLÓGIA: 1916–1922.....	303
1916	303
1917	304
1918	305
1919	310
1920	312
1921	314
1922	316
Életrajzi jegyzetek.....	319
Irodalom	331
Rövidítések	344
Korabeli sajtó	345
Névmutató	347